

borús példákon keresztül bemutatja a katonai vezetés primátusát a politikai döntéshozók felett. Kiemeli, hogy több átütő frontisiker általában növelte a katonaság hatalmának növekedését, bemutatja a politikai és a katonai vezetés kapcsolatát a koalíciós hadviselés keretében, ezen belül kitér a szövetséges államok közötti egyenlőtlenésekre is. Görcső alá veszi a háborúban semleges dél-európai országok: Görögország, Spanyolország, Portugália katonai és politikai vezetésének háborús szerepét is.

Günther Sandner *Ami ember erővel teljesíthető. Otto Neurath és a hadigazdaságtan* címet viselő tanulmányában tisztázza a hadigazdaságtan kifejezés lényegét, annak az 1910-es évek elejétől létező irányzatait, felsorolja legnevesebb német és osztrák képviselőit. Megismerteti az olvasót Otto Neurath életével, a közgazdász munkásságával és főbb tételeivel. Megtudhatjuk róla többek között, hogy rövid első világháborús frontszolgálat után 1916 áprilisától a bécsi közös Hadügyminisztériumban a Hadigazdasági Tudományos Bizottságot vezette, miközben a lipcei Hadigazdaság Múzeumának igazgatója is volt.

Verena Moritz *Katonai hírszerzőszolgálatok az első világháború előtt. Egy történet feltevései és távlatai, kétoldalú észrevételek és értékelések Ausztria-Magyarország valamint a cári birodalom példáján* című tanulmánya általános áttekintést ad a hírszerzőszolgálatok jelentőségéről, a címben megjelölt téma orosz és osztrák levéltári valamint könyvészeti forrásairól. A szerző ismerteti a kérdéskör kutatásának csomópontjait, értékeli, milyen jelentőséggel bírt az osztrák–magyar és a cári hírszerzőszolgálatok tevékenysége az első világháború előtti időszakban.

Végül M. Christian Ortner *Az osztrák–magyar harcéljárás fejlődése az első világháborúban* című írásában ismerteti a háború előtt kiadott osztrák–magyar gyalogsági szabályzatokban lefektetett kiképzési elveket, a Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által írt 1911-es harcászati kézikönyv főbb megállapításait, a gyalogság harcászatában döntő szerepet kapott támadás jelentőségét. A szerző részletekbe menően ír az 1914 őszéig az orosz és a szerb fronton alkalmazott mozgóháborús harcászatról, majd az állásháborúban kialakult vonalharcászat, illetőleg az 1917-től a világháború végéig jellemző zónaharcászat jellemzőiről és lényegéről, amelyek alapjait a korabeli szabályzatokban is lefektették.

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús részvételének számtalan érdekes vonatkozását természetesen összefoglaló mű feltétlenül számot tarthat a korszakkal és a Nagy Háború történetével foglalkozó szakemberek, továbbá az Ausztria–Magyarország első világháború alatti történetét jobban megismerni kívánó olvasóközönség érdeklődésére.

Balla Tibor

BOGNÁR ZALÁN

HADIFOGOLYTÁBOROK ÉS (HADI)FOGOLYSORS A VÖRÖS HADSEREG ÁLTAL MEGSZÁLLT MAGYARORSZÁGON 1944–1945

(Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. 510 o.)

Hadifogolytáborok és hadifogolysors – a témákról a rendszerváltást megelőző években egyáltalán nem vagy csak alig beszéltek a túlélők visszaemlékezéseikben. Az ok egyértelmű volt, hiszen a hadifogolytáborokba került katonák és civilek tömegei haltak meg kegyetlen körülmények között, amelynek értelmezése a pártállami rendszernek a hazaérkezettek és a hozzátartozók felé is kellemetlen erkölcsi hozadékkal zárult. A témával kapcsolatos magyarországi hallgatás mellett csak az emigrációban élő magyarság foglalkozott a kérdéssel. Kiemelkedően fontos Bognár Zalán munkája, mert elsőként vállalkozott arra, hogy felkutassa és részletekbe menő alaposággal feldolgozza a Vörös Hadsereg által megszállt magyar területeken létrehozott hadifogolytáborok történetét. Évtizedes kutatómunkájának második állomása a most napvilágot látott könyv. Első kiadása 2010-ben jelent meg *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945* címmel.

A történész kutató, aki e kérdéskör tanulmányozására vállalkozott, nyomban az írott források hiányosságával találta szembe magát. Ezért fontos megemlíteni, hogy jelen munka előszavában a szerző alapos történeti áttekintését adja a hadifogolykérdés magyarországi kutatásának és a napjainkig elért szakmai eredményeknek. A kötet előszava azért is különösen értékes, mert tömören vázolja a témáról szóló releváns levéltári és más jellegű (például plébániák évkönyvei, helyi újságok, visszaemlékezések stb.) dokumentumok hányatott sorsát, azok eltűnését, vagy eltüntetését. A már említett visszaemlékezések a kötet szempontjából nélkülözhetetlenek bizonyultak, forrásértékük óriási – Bognár Zalánnak lehetőséget biztosítottak arra, hogy a mozaikszerű, töredékes levéltári információkat az egykori túlélők elbeszéléseivel kiegészítse. A szerző tisztázza a továbbiakban, hogy nem mindegyik épület, illetve épületegyüttes volt hadifogolytábor, ahol hadifoglyokat őriztek, illetve, amiket annak neveztek tévesen, mert némelyik hadifogoly-gyűjtőhely vagy hadifogolykórház volt. Kiemeli továbbá, hogy mivel a táborokban sok civil személy is tartózkodott, ezeknek a táboroknak a megnevezésére elterjedt az internálótábor kifejezés. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az írott és szóbeli forrásokban, a háborús mindennapok beszédmódjában azért is volt használatos az internálótábor fogalma, mert a Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan a nyilas rendszer propagandája is előszeretettel hangsúlyozta, hogy azon katonákra és polgári személyekre, akik a szovjetek kezébe kerülnek, vagy velük kollaborálnak, nem vár más, mint az internálótáborba történő elhurcolás. Tény az is, hogy amint a hadifogoly-szállítmányok Magyarországra hazaérkeztek, az elhurcoltak ügyéről általánosságban csakis a hadifogolykérdés keretén belül lehetett beszélni. A hadifogoly-gyűjtőtáborok célja és feladata tehát az volt, hogy elfogott személyeket – hadifoglyokat, civileket egyaránt – összegyűjtson, számba vegye, őrizze és osztályozza (rang és egészségügyi állapot alapján), valamint továbbszállításukat előkészítse. Hozzá kell tenni, hogy a táborok egy része feladatát tekintve nemcsak gyűjtőtábori, hanem átmeneti, vagyis tranzitlágeri funkciókat is ellátott. A kötetben a szerző definiálja és pontosítja a témával kapcsolatban felmerült meghatározásokat, mint például a gyűjtő-, az átmeneti és az átvevőtábor fogalmát.

Ami a kötet tartalmát és szerkezetét illeti, megállapítható, hogy teljes mértékben lefedi a kérdéskörrel kapcsolatos valamennyi részterületet. Az összesen tíz fejezetből álló könyv első fejezete – ellentétben az első kiadással – olyan alapkérdéssel foglalkozik, mint a hadifogolykérdés második világháború utáni jelentősége. A hadifogolykérdés akkori óriási társadalmi érintettsége vitathatatlán, számokban is mérhető volt. A második világháború alatti magyar területeken – tehát nem csak a trianoni Magyarország területén – ugyanis mintegy 1,2 millió magyar állampolgár, katonája és civil került valamilyen fogságba, továbbá 1945-ben szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintett volna távollról-közérről a hadifogolykérdés. Ennek megfelelően Bognár Zalán érzékletesen írja le, hogy a hadifogolykérdéssel kapcsolatosan a korszak vezető pártjai és politikusai között is megindult a vetélkedés annak érdekében, hogy hazaszállításuk kérdéséből politikai tőkét kovácsoljanak.

A második fejezet – hasonlóan az elsőhöz – fontos témát vizsgál: a hadifogság és annak második világháború idején érvényben lévő nemzetközi jogi intézményét. A szerző célja ezzel feltehetően az volt, hogy a hadifogság fogalmának definiálásával, a hadifoglyok – köztük az ide sorolt civilek – jogaira vonatkozó nemzetközi jogalkotás történeti bemutatásával alapadatokat és háttér információkat adjon a későbbi fejezetek témában történő elhelyezéséhez.

A harmadik fejezet a magyar állampolgárok hadifogságba jutásának folyamatát vizsgálja, melynek eredményeképpen a szerző a rendelkezésre álló és már publikált adatok segítségével rekonstruálja a Magyarország trianoni határain belül lefolyt harcok során hadifogságba került magyar katonák és a polgári lakosság számát. Elemzi annak kérdését, hogy milyen tényezők álltak a civil lakosság tömeges elhurcolásának hátterében, s csoportosítja az okokat. A fejezet értékét növeli, hogy a szerző mindezt kiegészíti saját alapos számításával is, amely a szakirodalmat tekintve is helytállóan, hozzávetőlegesen pontosnak tekinthető – 1944. november és 1945. április között nem beszélhetünk a létszámveszteségek központi számbavételéről. Az elhurcolásokat alátámasztva közzéteszi olyan dokumentumok másolatait (a külügyminiszternek a SZEB-hez írt levelei, kérvények személyek szabadon bocsátása ügyében, hadifogságba vitt egyén adatlapja stb.), amelyek bizonyítják a szovjet hatóságok magyar civil lakosság ellen végrehajtott akcióit, a személyek spontán összegyűjtését.

A kötet negyedik fejezete olyan „köztes” kérdést érint, amelyik lényegében eddig feltáratlan területe volt a hadifogolytáborok világának: a táborokba irányuló, vagy a táborok között megtett gya-

logmeneteknek. Fényt derít a táborokig megtett utak hosszára, időtartamára, az élelmezés és őrzés problematikájára, s a szökések megtorlására is hoz példát. Összegezve, a menetek emberi oldalát állítja a középpontba, felhasználva a túlélők információiban gazdag visszaemlékezését. A fejezet szerkezetét tekintve azonban ezt a kérdést talán indokoltabb lett volna a kilencedik, illetve a hetedik fejezettel együtt, azok részeként taglalni, ott, ahol Bognár Zalán a táborok területi összefüggéseivel, a foglyok magyarországi szállításával, „mozgatásával” foglalkozik, jöllehet kiegészül a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig tartó folyamat ismertetésével. Ennek okát abban látom, hogy a kérdésre elsődlegesen *logisztikai* feladatként tekint, s nem tesz különbséget a gyalogmenet és a vasúton történt szállítások között. Hangsúlyozandó, és a munka értékéből egy parányit sem vesz el, hogy a hadifoglyok útjának történetét és mozgatásának kérdését további részfejezetekre bontotta.

Az ötödik fejezet foglalkozik a magyarországi hadifogolytáborok kialakulásának folyamatával a front folyamatos változásának aspektusában. Olyan gyakorlati, szervezési kérdésekkel összefüggő feladatokat vizsgál, mint a táborok egyes városok, helységek szovjetek általi elfoglalása utáni alapítása, irányítása, felügyelete, a helykiválasztás szempontjai, fenntartása és a táborok ellátásának kérdésköre. A táborlakók összetételére, létszámára is figyel a szerző – ezt eddig hasonló összefüggésekben szintén nem vizsgáltak. Ez a fejezet is olyan részkérdéseket vizsgál, mint a hatodik, amely részletesebben taglalja a táborok mindennapjait (VI. fejezet: *Élet és halál a magyarországi hadifogolytáborokban*). Hozzá kell tennünk, hogy az ismétlődően vizsgált témákat tágabb, árnyaltabb módon és újabb összefüggésekben tárja az olvasó elé.

A már említett hatodik fejezet azok közé tartozik, amelyik a többi között talán leginkább közelebb hozza a foglyok hányatott sorsát és világát, a foglyok az egyéni beszámolóikon keresztül maguk vallanak megpróbáltatásairól. A szerző mindezt olvasmányosan mutatja be, utalva arra is, hogy a táborokban az ellátás, az elhelyezés minősége több különböző körülménytől is függött, például a táborparancsnokok emberségétől – akik közül többen idegen nemzetiségűek voltak –, valamint a táborlakók státuszától és rangjától. Jól érzékelteti a szerző: azzal, hogy valaki tiszt volt a táborban, nem feltétlenül volt kedvezőbb helyzete, a farkastörvények, a túlélésért folytatott küzdelem lényegében mindenkire vonatkozott. A fejezet mindezekon túl bemutatja a mindennapi élettel kapcsolatos tábori „folyamatokat”, mint például az egészségügyi körülményeket, a halálozások főbb okait és annak a táborlakókra gyakorolt magatartás-változásait és pszichikai hatásait. Külön ki kell emelnem, hogy a táborokban történt elhalálozások számszerűsítve is vannak, még ha közvetlenül is. A könyv írja azoknak a hadifoglyoknak számát, akik szovjet fogságba kerültek és magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborokban lették halálukat, mintegy 70 ezer főre teszi. Apró zavaró körülmény, hogy a fejezetben többször is megismétlődnek az egykori foglyok vallomásai, amit annak tud be a recenzens, hogy egy adott témát – például a foglyok osztályozása és szétválogatása – a kötetben többféle összefüggésben tárgyalja a szerző.

A *Táborból-táborba – területi összefüggések* című részt Bognár Zalán a tranzit- és különleges feladatokat is ellátó hadifogolytáborok bemutatásának szenteli. Ennek során tájegységenként halad hat táborcsoportba sorolva a magyarországi gyűjtőtáborokat, és bemutatja a különböző táborokba vezető főbb útirányokat. Az egyes táborokba irányuló és a táborok közötti gyalogmenetekkel és a vasúti szállítások összefüggéseivel foglalkozik. Mindezekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a szovjetek által elfogott hadifoglyok és civil személyek jelentős része a fogságba kerülésétől a kiszállításig szinte állandóan mozgásban volt, akár több mint 100, vagy akár 200 kilométeren keresztül is gyalogoltatták őket, ezért legyengült állapotukat tekintve sok ezer foglyora a biztos a halál várt. (Nem minden fogoly esett fogságba 1944 novemberében, sokan voltak, akiket 1945 közepére már kiszállítottak az országból és még a romániai átmeneti-elosztótáborokban, úton, vagy a szovjetunióbeli céltáborokban voltak.)

A kötet *nyolcadik fejezete* a táborokból történő szabadulás különböző lehetőségeit mutatja meg, amelynek egyik módja az új, „demokratikus” Magyar Honvédségbe történő besorozás, hadosztályokba való szerveződés (amit a szovjet szervek folyamatosan gátolni igyekeztek) volt, vagy a szökések különböző módjai. A fejezetet kiegészíti a foglytáborokból kikerültek számának elemzése. A „szabadulás” természetesen nem mindig jelentett egyet a foglyok teljes mozgási szabadságának visszanyerésével, illetve a hadifogoly-sorstól való megmeneküléssel, hiszen a foglyok közül többen úgy jutottak a lágereken túli „szabadságra”, hogy szovjet őrizetű műszaki alakulatokba osztották be őket. Folyamatos hadifogoly-mozgás az 1945. augusztus eleji szovjet kormányhatározat – miszerint

az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják – után is tapasztalható volt. A táborok fokozatos megszüntetésével még egy ideig folytatódott a magyar foglyok keleti (országhatáron túli) területekre transzportálása.

A kötet utolsó előtti egysége a foglyok magyarországi szállítását, azon belül is a romániai átmeneti, illetve elosztótáborokig történő kiszállítás kérdéseit elemzi. Tartalmát tekintve – például a bevagonírozás, útvonalak, szállítási idő, ellátás, egészségügyi viszonyok – lefedi az első kötetben közölt tényeket. Ellenben a könyv zárófejezete újszerű a tekintetben, hogy számba veszi azokat a magyarországi emlékhelyeket, amelyek az egykori hadifoglyótáborok helyén létesültek. Már a fejezet-cím: *A hadifoglyótáborok emlékezte: Kárpátalján emlékpark siratófállal – és Magyarországon?* olvasása során is felmerül a kérdés: mi a célja a szerzőnek az előző kérdésfeltevéssel? A választ nem késlekedik megadni: „A magyar társadalomnak óriási az adóssága a szovjetunióbeli hadifoglyó-, internáló- vagy GULAG-lágerekbe kényszermunkára hurcolt honfitársaink iránt! Több generáció nőtt fel mindezeknek az ismereteknek a hiányában, ami torzította világlátásukat, identitástudatukat.” – E tekintetben a kérdésfeltevés jogos, mi több, időszerű. A címben szereplő – nevezük finoman „számonkérés-szerű” – kérdés pedig arra vonatkozik, hogy ha már az egykori Szovjetunió területén már több száz emlékhelyt létesített a Magyar Állam, akkor hogyan lehetséges az, hogy a mai Magyarország területén működött 56 hadifoglyótábor közül mindössze négynek a helyén van emléktábla és csak egynek a helyén emlékmű?

E nagyjelentőségű munkát az első kiadással ellentétben immáron színes fényképfelvételek is kiegészítik, amelyeket két csoportba lehet sorolni. Az egyik a ceglédi hadifoglyótáborban maradt, a foglyok által kegyetlen körülmények ellenére már-már művészi értékkel készített és nem utolsósorban informatív téglafaragások fényképgyűjteménye. A másik a Magyarország határain kívül állított hadifoglyó-temetők, emlékhelyek és a hazánkban létesített emléktáblák állításáról készült fotósorozat. A kötet egy rövid forrásmelléklettel és a magyarországi hadifoglyótáborok településenkénti listájával zárul.

Bognár Zalán új kutatásaival kibővítette korábbi munkáját. Szakszerűen átdolgozott, fotókkal és számos korabeli dokumentummal alátámasztott könyvéből hitelesen megismerhetjük a második világháborús magyar hadifoglyok és polgári személyek, ún. „malenykij robotosok” sorsát, a transzportok folyamatát és a táborok mindennapi életkörülményeit. Könyvével méltón adózott az elhurcoltak és embertelen körülmények között elhunyt honvédek, civilek és más nemzetiségűek emléke előtt, mementőt állítva az utókor számára is.

Kiss András

CELIA LEE – PAUL EDWARD STRONG (SZERK.)

WOMEN IN WAR

From Home Front to Front Line

(*Pen and Sword Books, Barnsley, 2012. 237 o. ISBN 978-1-84884-669-2*)

Az angliai Dél-Yorkshire-ban, Barnsley városban működik a kifejezetten hadtörténelmi profillal rendelkező Pen and Sword Books (Toll és Kard Könyvek) kiadó, amely 2012. március 5-én jelentette meg a *Nők a háborúban – Az otthoni fronttól a frontvonalig* című tanulmánykötetet.

Bár a kiadó a kötet fülszövegén azzal indokolja a mű megjelenítésének fontosságát, hogy a nők szerepe a hadviselésben a hadtörténetírás elhanyagolt területe, valójában a téma hosszú ideje foglalkoztatja a hadtörténészeket szerte a nagyvilágban. Talán jól szemlélteti ezt az a tény, hogy ha a British Library katalógusában a „nők” és a „háború” kulcsszavakra együttesen keresünk rá, 8704 különböző kötetet találunk, ami a témával foglalkozik, az amerikai Library of Congress nyilvános katalógusában pedig még ennél is valamivel több, 8734 hasonló tartalmú címhez jutunk el. A fenti találatok közt az általános történeti áttekintésektől kezdve konkrét háborúkat, haderőnemeket,